

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

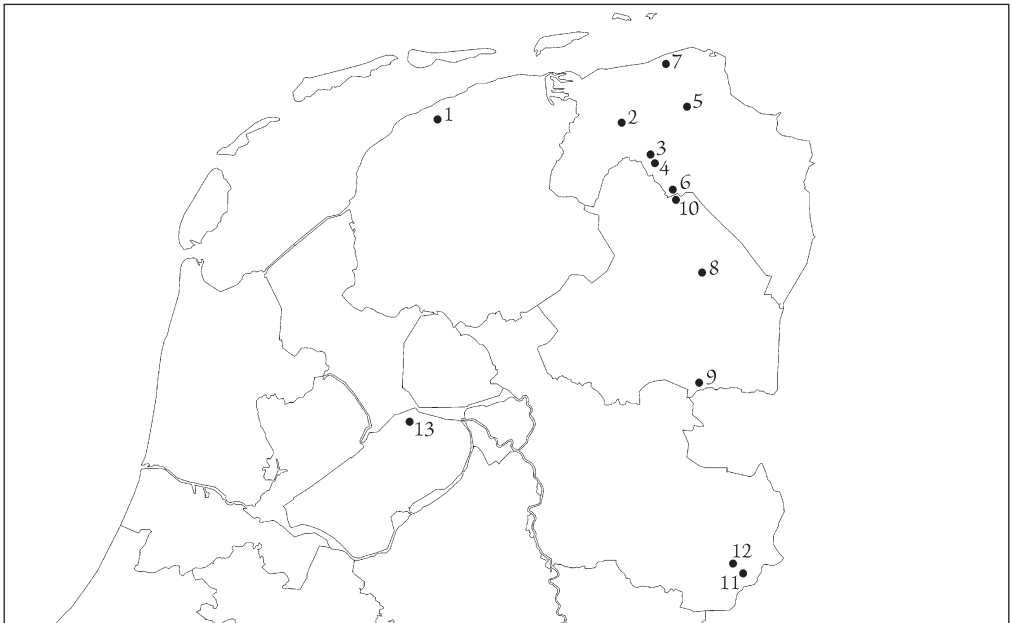
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

SURVEY IN CAMPANA, GEMEENTE NETTUNO (ITALIË)

Tymon de Haas & Gijs Tol

Al vanaf het eind van de jaren '80 doet het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) in het kader van het Pontine Region Project (PRP) onder leiding van Peter Attema landschapsarcheologisch onderzoek in Midden-Italië. Vanaf 2000 richtte dit project zich op het grondgebied van de gemeente Nettuno (fig. 1). Na verkennend onderzoek in 2000 werden in 2001 en 2002 diverse aan de kust gelegen sites uit de protohistorie en de Romeinse periode gekarteerd en opgegraven (Attema *et al.*, 2003). In 2003 volgde een survey in het dal van de rivier de Astura (Attema *et al.*, 2005).

Carta archeologica del comune di Nettuno

In 2004 kreeg het GIA van de gemeente Nettuno het verzoek om een archeologische kaart van haar grondgebied te maken. Dit project, 'Carta archeologica del comune di Nettuno,' startte in de zomer van 2004 en zal in 2006 worden afgerond. Het onderzoek, dat uit moet monden in de publicatie van een inventaris van archeologische sites, omvat drie onderdelen: literatuuronderzoek; de studie van de archeologische collectie van het plaatselijke museum, verzameld door amateurarcheoloog Arnaldo Liboni; en survey-onderzoek (bestaande uit herkartering van door Liboni gevonden sites en intensieve surveys). In dit artikel zullen wij ingaan op deze surveys, waarvan inmiddels al twee campagnes zijn uitgevoerd. De campagne in de zomer van 2004 richtte zich in het bijzonder op gebieden in het oosten en noorden van de gemeente, waar grote velden beschikbaar zijn en relatief weinig bebouwing aanwezig is. De resultaten bleken vooral veelbelovend in het gebied dat bekend staat als Campana. Dit gebied werd dan ook geselecteerd voor nader

onderzoek, dat in februari 2005 werd uitgevoerd.

Campana

Het Campana-gebied, gelegen in het noorden van de gemeente Nettuno, vormt het hoogst gelegen deel van de gemeente met hoogtes tot 70 meter boven zeeniveau (fig. 2). Het bestaat uit een serie glooiende heuvelruggen en ondiepe dalen die naar het zuiden aflopen naar de Fosso dell'Armellino. Ten noorden van deze stroom zijn resten van het oorspronkelijke bosrijke landschap bewaard gebleven. De rest van het gebied is in gebruik als landbouwgrond, deels in wisselbouw voor de teelt van meloenen en graan, terwijl het meest noordelijke deel wordt gebruikt voor grasteelt. Ten zuiden van de Fosso dell'Armellino is het land vrij vlak; dit gebied is relatief sterk geurbaniseerd en de percelen zijn hier kleiner.

Dat de werkzaamheden in februari 2005 zich concentreerden op Campana had een tweetal redenen. In de eerste plaats konden we hier met één team in drie weken een groot aaneengesloten gebied karteren. Ten tweede was dit gebied archeologisch gezien al relatief goed bekend. Dwars door Campana loopt namelijk het traject van de Romeinse weg van Lanuvium naar Antium (het hedendaagse Anzio). Een deel van deze weg is ook daadwerkelijk blootgelegd en wordt tegenwoordig in situ als monument gepresenteerd. Ongeveer een kilometer naar het zuiden bevindt zich Torre del Monumento, een grafmonument dat aan de hand van de bouwstijl gedateerd wordt aan het einde van de 1^e eeuw n.Chr. (Brandizzi Vittucci, 2000: p. 125). In de directe omgeving van dit monument zijn ook resten van de weg

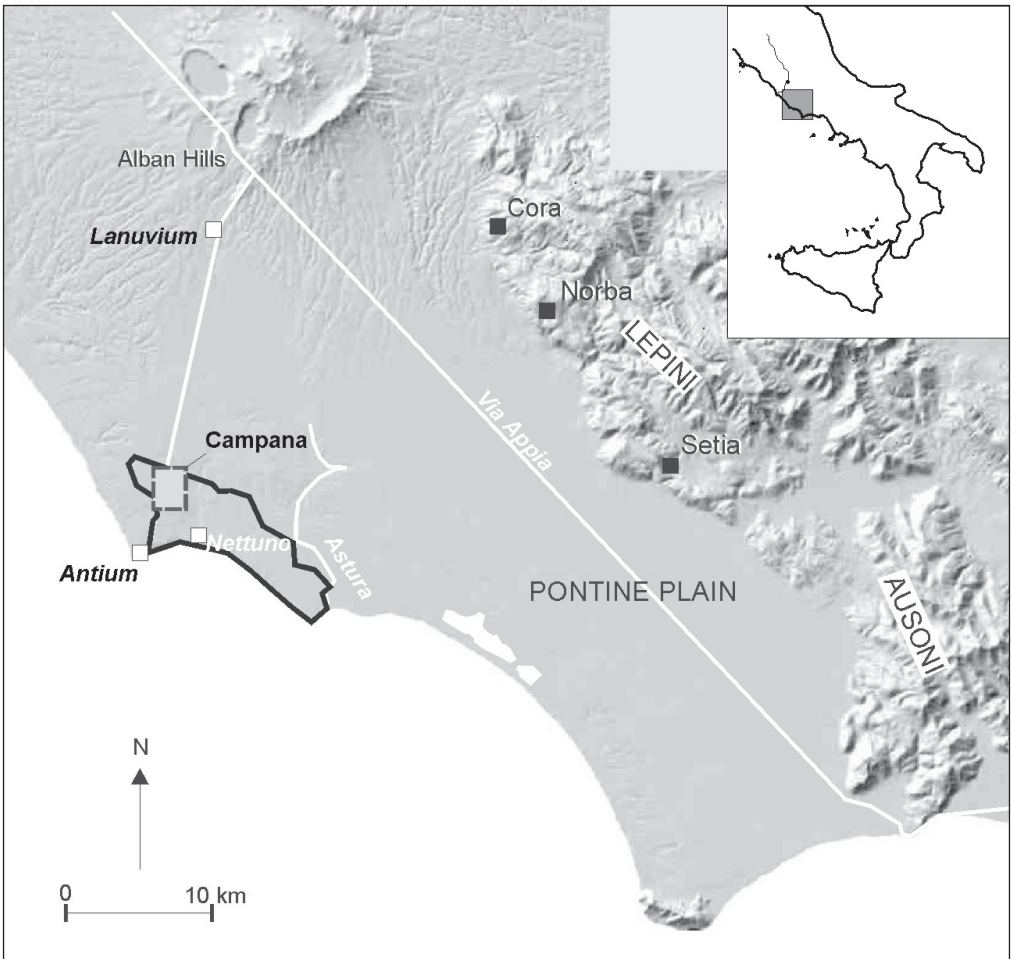

Fig. 1. Locatie van de gemeente Nettuno in de Pontijnse regio, Midden-Italië (E. Bolhuis & T.C.A. de Haas).

terugggevonden.

Dat het hier om een rijke zone gaat blijkt ook uit het grote aantal sites dat Arnaldo Liboni, de directeur van het museum van Nettuno, in dit gebied heeft gekarteerd. Met name in het noordelijke deel heeft hij veel protohistorische sites (daterend van het Neolithicum tot en met de ijzertijd) gevonden. Daarnaast heeft hij ongeveer tien Romeinse sites gevonden – deels grote villa's – voornamelijk gelegen direct naast de Romeinse weg.

De survey in februari 2005

Het veldwerk in februari 2005 vormde een

vervolg op de survey in de zomer van 2004, toen in Campana al enkele van de door Liboni gekarteerde sites werden terugggevonden, zowel tijdens herbezoeken als tijdens de reguliere survey, waarbij elk veld in blokken (units) van 50 bij 50 meter belopen werd. Bovendien werd een aantal nieuwe sites aangetroffen in een veld ten noorden van de Fosso dell'Armellino, waaronder een grote villa met resten van muren in *opus reticulatum*. We verwachtten dan ook dat er langs het gehele traject van de Romeinse weg sites gelegen zijn. Daarom leek het ons van belang zoveel mogelijk van de velden tussen het vrijgelegde deel van de Romeinse weg en

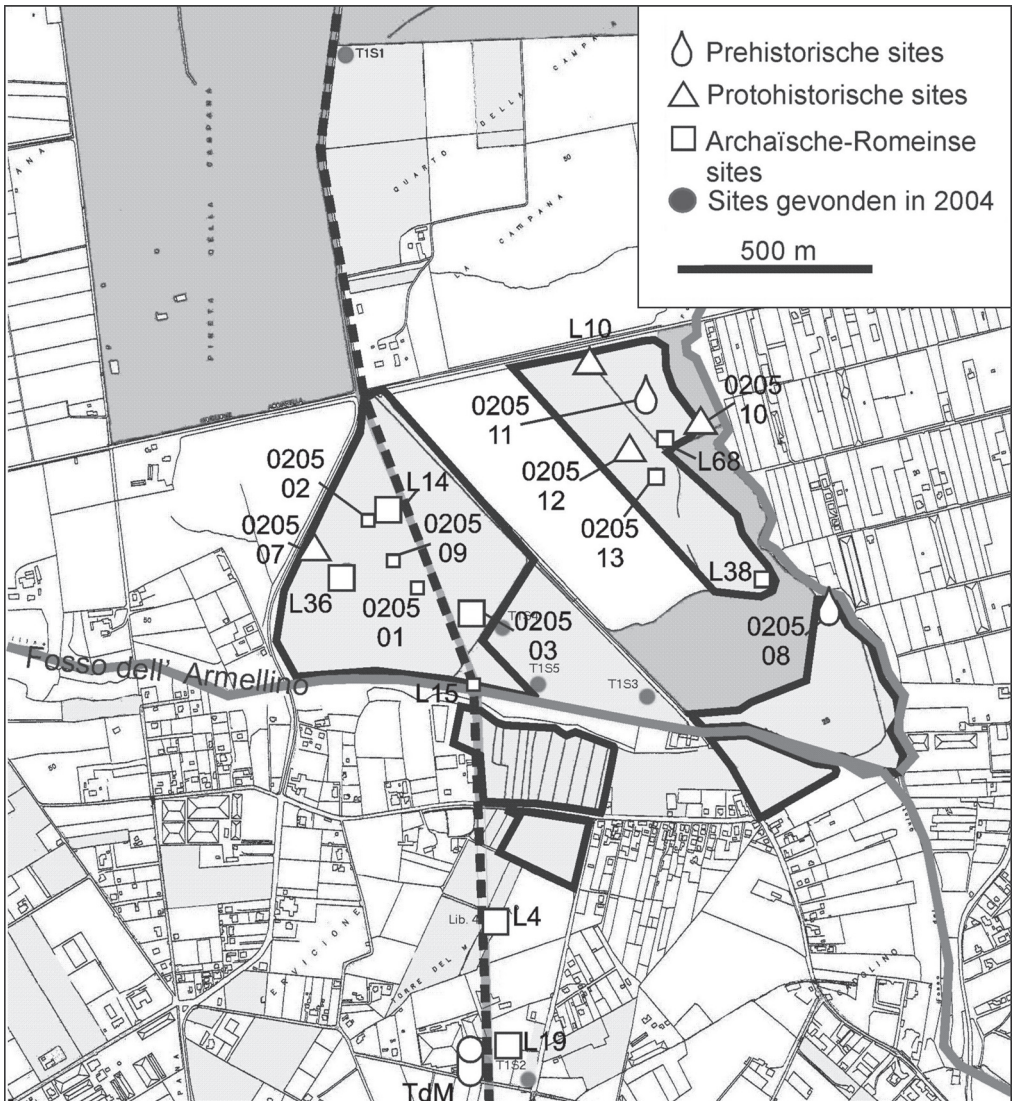

Fig. 2. Archeologische kaart van Campana. Aangegeven zijn in 2004 belopen velden (lichtgrijs), in februari 2005 belopen velden (lichtgrijs met zware omlijnning), lithische, protohistorische en Romeinse sites en de Romeinse weg (stippellijn) (G. Tol & T.C.A. de Haas).

Torre del Monumento te onderzoeken.

Met deze achtergrond zijn we in februari 2005 verder gegaan met de survey in Campana (fig. 3). In tegenstelling tot de situatie in de zomer waren veel van de velden in deze periode van het jaar goed toegankelijk, waarbij er een redelijk tot goede zichtbaarheid van het grond-

oppervlak was met hooguit lichte tot matige, lage begroeiing. Tijdens de drie weken durende survey werden zeven velden gelopen, verdeeld in ca. 230 units (totaal ca. 60 hectare). In het noorden werden drie grote velden gesurveyd; direct ten zuiden van de Fosso dell'Armellino werden vier kleinere velden onderzocht. Nog

Fig. 3. Het surveyteam aan het werk op site L36 (foto G. Tol).

zuidelijker, richting Torre del Monumento, zijn geen nieuwe velden onderzocht, omdat deze ontoegankelijk waren.

Resultaten

Uit de survey van februari 2005 blijkt dat het gebied inderdaad intensief in gebruik is geweest vanaf de prehistorie tot in de Romeinse tijd. Twee kleine lithische sites werden gevonden in het oostelijke deel van Campana, terwijl losse prehistorische vondsten verspreid over het hele gebied werden gedaan. In totaal werden vier sites geïdentificeerd die toegeschreven moeten worden aan de protohistorische periode (de bronstijd en de ijzertijd). Site L10 beslaat een gebied van pakweg 100 bij 150 meter, waarin een grote hoeveelheid aardewerk (gemiddeld 60 scherven per unit) verzameld werd. De site lijkt pas recent opgeploegd, omdat het gaat om grote fragmenten van uitstekend geconserveerd aardewerk, waarbij vaak de oppervlaktebewerking nog compleet aanwezig is. Gezien de omvang en de dichtheid

moet het hier gaan om een grotere protohistorische nederzetting. Verder werden nog drie kleinere protohistorische sites gekarteerd (site 0205-07, site 0205-10 en site 0205-12). Opmerkelijk is dat protohistorisch materiaal ook veel voorkomt in *off-site* context: in meer dan een derde van de gelopen units, verspreid over heel Campana, is het in lage dichtheid aanwezig. Hoe dit te verklaren valt is vooralsnog onduidelijk, maar het lijkt erop dat er intensief gebruik is gemaakt van het gebied.

Voor de Romeinse periode kon een helder nederzettingspatroon gereconstrueerd worden. Een totaal van elf sites werd gekarteerd, waarvan zeven al eerder door Liboni waren opgemerkt. Site L4, gelegen ten zuiden van de Fosso dell'Armellino, ongeveer 400 meter ten noorden van Torre del Monumento, werd herbezocht. In aanvulling op eerdere gegevens werden nu ook muurresten aangetroffen en kon het aardewerkassemblage worden uitgebreid. Ook op site L19 werd aanvullend materiaal verzameld, maar dit leverde weinig nieu-

Fig. 4. Een vergelijkbare zilveren munt (eind 3^e/1^e helft 2^e eeuw v.Chr.) (Uit: Kent 1978, plate 8).

we gegevens op. De andere sites die werden gekarteerd lagen alle ten noorden van de Fosso dell'Armellino. Op site L14 werden grote hoeveelheden Afrikaans *terra sigillata*, bouwmaterialen (tegels, bakstenen), beschilderd muurpleister en mozaïekstenen verzameld. Deze vondsten en de grootte van de site (100×100 meter) duiden erop dat we hier te maken hebben met een grote villa uit de keizertijd. De aanwezigheid van mozaïekstenen, bouwmaterialen, muurpleister en plakken marmer wijst erop dat ook site 0205–03 waarschijnlijk een villa is, hoewel de afmetingen met 50×60 meter iets kleiner zijn. Het gemengd voorkomen van Italiaans en Afrikaans *terra sigillata* geeft een datering in de Laat-Republikeinse periode en de vroege keizertijd. Ook site L36 is mogelijk een villa (90×90 meter, met heel veel bouw materiaal), maar deze dateert uit een eerdere periode: hier werd voornamelijk *black gloss* en *terra sigillata* gevonden, dat dateert uit de Republikeinse periode en de vroege keizertijd. Verder zijn er vondsten die erop wijzen dat deze site ook in de Archaische periode al bewoond was. Sites 0205–01, 0205–02 en 0205–09 waren van meer bescheiden omvang en leverden voornamelijk een dichte hoeveelheid bouw materiaal op. Wellicht kunnen deze sites geïnterpreteerd worden als bijgebouwen van de hierboven genoemde villa's.

Verder naar het oosten werden nog diverse kleinere sites gekarteerd. Twee sites, L68 en

0205–13, bevatten voornamelijk materiaal daterend van de Archaische tot en met de Laat-Republikeinse periode (6^e tot 1^e eeuw v.Chr.). Site L38, gelegen aan de rand van het gesurveyde gebied, bevatte alleen bouwmaterialen en was erg klein. De aard van deze site is onduidelijk, maar mogelijk ligt er meer materiaal in het aangrenzende bos. Opvallend is in ieder geval dat deze sites uit een eerdere periode stammen dan de westelijker gelegen sites.

Ook met betrekking tot de Romeinse weg heeft de survey aanvullende informatie opgeleverd. Zoals de kartering van Liboni al suggereerde, is de locatie van de Romeinse villa's direct gerelateerd aan de Romeinse weg. Verder van de weg worden uitsluitend kleinere sites gevonden, vaak ook uit eerdere periodes. Het gesuggereerde kaarsrechte traject van deze weg blijkt echter niet te kloppen. Tijdens de survey vonden we ten oosten daarvan veel basalt en bovendien werden de resten van een Romeinse brug (site L15) ongeveer 100 meter verder naar het oosten teruggevonden. Met deze iets oostelijker route volgt de weg een natuurlijke doorgang tussen twee ruggen. Verder naar het oosten werden eveneens veel basaltblokken aangetroffen rondom site L34 (is site 0205–13). Wellicht liep hier een tweede weg, waarvan de loop niet vastgesteld kon worden.

Tenslotte verdient een zilveren munt, gevonden 100 meter ten westen van L36, vermelding. Deze munt is in opzienbarend goede

staat: op de ene zijde zijn de Dioscuren zichtbaar, met daaronder de inscriptie ROMA. Op de keerzijde is de godin Roma afgebeeld. Dit type munt is kenmerkend voor de Republikeinse periode en dateert uit het eind van de 3^e eeuw of de eerste helft van de 2^e eeuw v.Chr. (zie Kent, 1978: *plate* 8; zie fig. 4).

Conclusies

Al met al is de campagne zeer succesvol verlopen. We zijn er in geslaagd een groot deel van de nog niet bestudeerde velden langs het traject van de Romeinse weg tot aan Torre del Monumento aan onze kaart toe te voegen. Hierbij is een totaal van 17 sites geïdentificeerd, die wijzen op bewoning van de prehistorie tot het eind van de Romeinse periode.

Twee prehistorische sites zijn gevonden, en ook losse vondsten tonen aan dat het gebied al vroeg in gebruik was. Vier sites dateren uit de brons- en ijzertijd, en de vele *off-site* vondsten uit deze periode wijzen erop dat er zeker meer geweest moeten zijn, verspreid over heel Campana. Het gebied bood door de relatief hoge ligging gunstige omstandigheden voor vestiging.

Voor de Archaische periode hebben we in ieder geval bewoningssporen gevonden op twee sites en mogelijk meer. Deze sites blijven in gebruik tot in de Republikeinse periode, wanneer er ook diverse nieuwe sites, waarschijnlijk bescheiden boerderijen, worden gesticht. In de Laat-Republikeinse periode en de vroege keizertijd zien we mogelijk een verandering in het nederzettingspatroon: een aantal kleinere sites, met name in het oostelijke deel van Campana, wordt verlaten. Langs het tracé van de Romeinse weg, die vermoedelijk dateert uit de 2e of 1e eeuw v.Chr. (Brandizzi Vittucci, 2000: p. 125), verschijnen nu diverse villa's met bijgebouwen.

In de zomer van 2004 werden over het gehele grondgebied van de gemeente herbezoeken aan Liboni-sites uitgevoerd en velden intensief belopen. Een vergelijking met de resultaten van deze survey leert dat de in dit artikel besproken zone Campana veruit het rijkst is aan overblijf-

selen, niet alleen kwantitatief, maar zeker ook kwalitatief. Afgezien van een reeks kustvilla's (zie Attema *et al.*, 2003) zijn alle gedurende ons veldwerk aangetroffen villa's gelegen in de nabijheid van de Romeinse weg, die dan ook als een belangrijk element in het Romeinse landschap moet worden beschouwd. De verspreiding van sites uit deze periode over de rest van de gemeente Nettuno is minder consistent, minder dicht en de gevonden sites zijn zowel qua omvang als qua vondsten meer bescheiden.

Om deze nieuwe gegevens over de bewoningsgeschiedenis van Campana nauwkeuriger in de context van het project 'Carta archeologica del comune di Nettuno' te plaatsen, en om te kijken of de Romeinse weg ook verder naar het zuiden zo'n centrale rol speelde in het nederzettingspatroon, zullen de surveys in de zomer van 2005 worden voortgezet. De gegevens van deze nieuwe surveys zullen, in combinatie met literatuuronderzoek en de bestudering van de museumcollectie, ons beeld van de bewoningsgeschiedenis van de gemeente Nettuno verder completeren.

Summary

The article discusses a survey conducted in February 2005 in the area of Campana, part of the territory of the town of Nettuno (Lazio, central Italy). The survey is part of the three-year project 'Carta archeologica del comune di Nettuno', conducted by the GIA in collaboration with the local government. It is part of GIA's long-term research programme of the Pontine Region Project (PRP). The area of Campana saw human activity in prehistoric times and proves to have been densely settled in the protohistoric period. In the Archaic and Republican periods, a pattern of small farmsteads emerged, which by the Late Republican and Early Imperial period was replaced by a system of large villas located along the major Roman road connecting Lanuvium and Antium.

Dankwoord

Wij willen Rik Feiken, Marlies van Kruining en Edmee Sleijpen bedanken voor hun bijdra-

ge aan de campagne van februari 2005. Onze dank gaat ook uit naar Peter Attema voor correcties op dit artikel.

Literatuur

Attema, P.A.J., T.C.A. de Haas & A.J. Nijboer (met een bijdrage door Michelangelo La Rosa), 2003. The Astura project, interim report of the 2001 and 2002 campaigns of the Groningen Institute of Archaeology along the coast between Nettuno and Torre Astura (Lazio, Italy). *Babesch* 78, pp.

107–140.

Attema, P.A.J., R. Feiken, T.C.A. de Haas, P.M. van Leusen & J. Oosterhuis, 2005. Survey in het dal van de Astura, 2003, *Paleo-aktueel* 14/15, pp. 92–97.

Brandizzi Vittucci, P., 2000. *Antium. Anzio e Nettuno in epoca romana*. Roma.

Kent, J., 1978. *Roman coins*. London.